

دانشگاه تبریز

دانشکده علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد

گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی

بررسی و صیت نامه نویسی در دوره‌ی اسلامی تا پایان خلافت اموی

استاد راهنما:

دکتر بهرام امانی چاکلی

استاد مشاور:

دکتر بهرام بهرامی

نگارنده:

سارا نجفی

مهرماه ۹۰

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم بہ:

بہ پیشگاہ مقدس پیامبر کرامی اسلام و عترت پاک و مطہرش

پدر بزرگوارم کہ ناصحانہ بہ سوی حق راہنمائی ام نمود،

و

مادر مہربانم کہ دعای خیرش سرمایہ ی پربرکت زندگی من است.

قدردانی و سپاس:

از تمامی بزرگوارانی که بنده را در نگارش این پایان نامه یاری نمودند، بخصوص از تلاش های دلسوزانه‌ی جناب آقای دکتر بهرام امانی چاکلی که راهنمای بنده بودند و در راه این پژوهش، فراتر از وظیفه‌ی مرا یاری رساندند، نهایت قدردانی و سپاس را دارم. و نیز از راهنمایی های پدران‌ه‌ی جناب آقای دکتر بهرام بهرامی، که مشاوره‌ی این اثر، با ایشان بود، و نیز از دیگر اساتید گروه، به خاطر زحمت چندساله، سپاسگذاری می‌کنم. از آقای محمدی و خانواده‌ی محترم ایشان، آقای وحدانی که در ویرایش پایان نامه همکاری کردند، از دوستان مهربان و دلسوزم، بخصوص خانم‌ها، رضایی، یاقوتی، امیری، اصغری و دهقان که در طول تحصیل همراهم بودند و نیز از خانواده‌ی مهربان و صمیمی‌ام کمال تشکر و قدردانی را دارم.

پیشگفتار

پژوهش حاضر سعی دارد، وصیت نامه نویسی را در طی دوره‌ی اسلامی تا پایان خلافت اموی، مورد بررسی و تحلیل قرار دهد؛ بدین منظور در فصل نخست، پس از بیان کلیات موضوع و تعریف مسئله، به معرفی اجمالی منابعی که در این راستا، مورد استفاده قرار گرفته اند، پرداخته شده است. و تا آنجا که در توان بوده، سعی شده است که ادبیات موضوع و پیشینه‌ی تحقیقی آن نیز بررسی و معرفی گردد. در فصل دوم، پس از مباحث مقدماتی و تعریف مفاهیم و پرداختن به مفهوم وصیت از نگاه قرآن، تاریخچه‌ی وصیت در جزیره‌العرب قبل از اسلام و نیز در ایران باستان، بررسی شده است. در فصل سوم، به مهم ترین وصیت های سیاسی- اجتماعی پیامبر(ص) و خلفای راشدین پرداخته شده است. فصل چهارم نیز وصیت نامه ها و یا درواقع عهدنامه های خلفا به جانشینانشان، مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. در فصل آخر نیز به ادبیات وصیت نامه ها و اسلوب نگارشی آن ها پرداخته شده است.

تا آنجا که در توان نگارنده بوده، سعی کرده است که با صرف وقت و توان بسیار و تحمل سختی هایی که پژوهشگران، در راه تحقیقات خود با آن ها روبرو هستند، از جمله سختی دسترسی به منابع دست اول، بتواند با تفحص در کتب تاریخی، این موضوع را مورد بررسی و تحلیل قرار دهد.

با سپاس

زنجان، مهرماه ۱۳۹۰ خورشیدی

سارا نجفی

چکیده

وصیت، یکی از سنت‌های پسندیده‌ای است که قبل از اسلام در میان اعراب رواج داشت؛ پس از ظهور اسلام نیز با توجه به تأکیدهای قرآن در خصوص وصیت و نصیحت، این سنت ادامه یافت. مفهوم وصیت در عصر اسلامی تحول ویژه‌ای یافت، و با توجه به نظام جدیدی که بر جامعه حاکم شده بود، موضوعاتی که در وصیت‌های دوره‌ی پیش‌مورد اهمیت بود، تغییر کرد و به جای آن مفاهیم جدیدی در وصایا شکل گرفت. به طوری که نمی‌توان وصیت این دوره را با دوره‌ی قبل کاملاً مشابه دانست. پس از ظهور اسلام، اعراب، به شدت، تحت تأثیر وحی و اسلوب بیانی آن قرار گرفتند. در وصیت‌های دوره‌ی اسلامی به‌ویژه دوره‌ی پیامبر(ص) و خلفای راشدین، کاربرد آیات قرآن، نمود خاصی دارد. رفته رفته موضوعات دینی و اخلاقی که در وصیت‌های پیامبر(ص) و خلفای راشدین، از مهم‌ترین موضوعات مطرح بود، در دوره‌ی اموی، جای خود را به مسایل سیاسی داده و می‌توان گفت، وصیت در دوره‌ی اموی از جنبه‌ی دینی و تربیتی خود دور و به مسایل دنیوی و سیاسی نزدیک شد. در این دوره، وصیت‌نامه‌ی خلفا، به منزله‌ی عهدنامه‌ی حکومتی است که در آن خلیفه، جانشین پس از خود را معین نموده و مردم را ملزم می‌دارد که از وصیت وی پیروی نمایند.

کلید واژگان:

وصیت‌نامه‌ها، عهدنامه، ولایت‌عهدی، نگارش وصیت.

۱	فصل اول: کلیات تحقیق.....
۲	مقدمه.....
۳	۱- کلیات تحقیق.....
۳	۱-۱- تعریف موضوع تحقیق.....
۳	۱-۲- پرسش‌های تحقیق.....
۴	۱-۳- فرضیه‌ها.....
۴	۱-۴- بررسی منابع.....
۱۴	۱-۵- پیشینه‌ی موضوع.....
۱۵	۱-۶- محدوده‌ی پژوهش.....
۱۶	۱-۷- روش تحقیق.....
۱۷	فصل دوم: مفهوم وصیت و تاریخچه‌ی آن.....
۱۸	۱-۲- واژه‌شناسی و تعریف مفاهیم.....
۱۸	۱-۱-۲- معنای لغوی و اصطلاحی وصیت.....
۲۳	۲-۲- وصیت در ایران قبل از اسلام.....
۲۹	۳-۲- وصیت در دوره‌ی جاهلی.....
۳۵	فصل سوم: وصیت در دوره‌ی نخست اسلامی.....
۳۸	۱-۳- دوره‌ی پیامبر(ص).....
۴۱	۱-۱-۳- خطبه‌ی وداع.....
۴۸	۲-۱-۳- حدیث ثقلین ، مهمترین وصیت پیامبر(ص).....
۵۰	۳-۱-۳- وصیت پیامبر(ص)، به معاذ بن جبل انصاری.....
۵۲	۲-۳- خلفای راشدین.....
۵۲	۱-۲-۳- خلافت ابوبکر.....
۵۳	۱-۱-۲-۳- جانشینی عمر بر اساس وصیت ابوبکر.....

۵۶.....	۲-۱-۲-۳- وصیت ابوبکر، به امیران سپاه.....
۵۹.....	۲-۲-۳- شورای عمر برای خلافت پس از خود.....
۶۰.....	۱-۲-۲-۳- وصیت عمر، خطاب به جانشینش.....
۶۳.....	۲-۲-۲-۳- وصیت عمر به امیران سپاه.....
۶۴.....	۳-۲-۳- عهدنامه‌ی عثمان.....
۶۷.....	۴-۲-۳- اوضاع سیاسی حکومت اسلامی در زمان خلافت امام علی(ع).....
۷۰.....	۱-۴-۲-۳- وصیت امام علی (ع) به امام حسن (ع).....
۷۳.....	۲-۴-۲-۳- وصیت امام علی(ع) در واپسین لحظات عمر خویش.....
۷۶.....	۳-۴-۲-۳- عهدنامه‌ی امام علی(ع)، به مالک اشتر.....
۸۳.....	فصل چهارم: دوره خلفای اموی.....
۸۵.....	۱-۴- معاویه(۴۱-۶۰ هـ / ۶۶۱-۶۸۰ م) و انتخاب یزید به عنوان ولیعهد و آغاز خلافت موروثی.....
۸۹.....	۲-۴- عبدالملک بن مروان (۶۵-۸۶ هـ / ۶۸۵-۷۰۵ م) و وصیت او به فرزندان.....
۹۲.....	۳-۴- سلیمان بن عبدالملک (۹۶-۹۹ هـ / ۷۱۵-۷۱۷ م) و وصیت او.....
۹۶.....	۴-۴- عمر بن عبدالعزیز (۹۹-۱۰۱ هـ / ۷۱۷-۷۲۰ م)، خلیفه‌ای اموی، با اقدامات متفاوت.....
۹۶.....	۱-۴-۴- وصیت عمر به یزید بن عبدالملک.....
۹۷.....	۲-۴-۴- وصیت او به فرزندان هنگام مرگ.....
۹۹.....	فصل پنجم: ادبیات وصیت نامه‌ها.....
۱۰۰.....	۱-۵- اسلوب نگارش وصایا در دوره‌ی پیامبر(ص)، خلفای راشدین و خلفای اموی.....
۱۰۳.....	۲-۵- مخاطبان وصیت و نحوه‌ی ثبت و ضبط وصایا.....
۱۰۵.....	نتیجه.....
۱۰۷.....	منابع و مآخذ.....

فصل اول

کلیات تحقیق

- تعریف موضوع تحقیق

- پرسش های تحقیق

- فرضیه ها

- بررسی منابع

- پیشینه موضوع

- محدوده پژوهش

- روش تحقیق

مقدمه

یکی از راه های آشنایی با افکار و اندیشه های انسان هایی که در گذشته می زیسته اند، سیر در آثار، نوشته ها و آنچه که از ایشان باقی مانده، است؛ گاهی اوقات، این آثار، از تیررس توجه بسیاری از محققان، به دور می ماند، چه بسا با جستجو در لابلای اینگونه آثار، بتوان به اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جامعه، پی برد.

پدیده ی وصیت یا وصیت نامه، از دیرباز در میان جوامع مختلف و نیز در میان طبقات گوناگون جامعه، با عناوین مختلف همچون، پند، اندرز، نصیحت، وصیت و ... رواج داشته است و هیچ عصری از عصرهای تاریخ بشر، از نصیحت و وصیت خالی نبوده است؛ اشخاص عادی و یا کسانی که صاحب مقام و منصبی بودند، پس از گذران عمر و در پایان زندگی خویش، عصاره ی تجاربشان را در اختیار بازماندگان قرار داده و آنان را به سوی آنچه که به مصلحت ایشان است رهنمون می شدند. این امر که بیشتر با عنوان وصیت، شناخته می شود، گاهی از طرف پدر یا مادری به فرزندان خویش، گاهی نیز از بزرگان و صاحب منصبان جامعه، برای کسانی که عهده دار مقامی در آینده خواهند شد، صادر می شد. اینگونه آثار در دوره ی اسلامی، بخصوص دوره ی اموی شکل خاصی به خود گرفت و با عنوان عهدنامه ی خلافت، عجین شد.

وصایای دوره ی نخست اسلامی، که از پیامبر(ص)، خلفای راشدین و خلفای اموی، در لابلای کتب تاریخی وجود دارد، می توان گفت که تقریباً دست نخورده و از حوادث سیاسی به دور مانده است؛ با دسترسی به آن ها و تحلیل و بررسی موضوعاتی که در وصیت ها به آن ها اشاره شده است، تا حدودی می توان به مسایل سیاسی و اجتماعی آن دوره، پی برد.

۱- کلیات تحقیق

۱-۱- تعریف موضوع تحقیق

وصیت در لغت به معنی پند و اندرز و در اصطلاح، غالباً عهده‌ی است که شخص در هنگام احتضار و یا لحظات حساس زندگی، خطاب به فرزندان یا نزدیکان خود می‌نویسد و شخصی که مخاطب وصیت است باید به آن عمل کند، چه بسا که سعادت دنیوی و اخروی شخص را در پی داشته باشد.

همواره در در دوره‌های مختلف وصیت در فرهنگ اسلامی، مورد توجه بزرگان دین بوده است. این پژوهش سعی دارد، وصیت‌نامه نویسی را در دو مقوله‌ی سبک و محتوا، در عصر اول اسلامی و نیز دوره‌ی اموی، مورد کنکاش قرار دهد. در بررسی سبک و شیوه‌ی نگارش وصیت‌نامه‌ها، با توجه به اینکه این امر در دیوان رسائل، در دوره‌های اسلامی مطرح بود، ضروری به نظر می‌رسد که اسلوب نوشتاری وصیت‌نامه، مورد کنکاش قرار گرفته و به تبیین تقلید و تأثیرپذیری کتابت وصیت‌نامه‌ی دوره‌ی اسلامی، از وصیت‌نامه‌های پیشین و ملل مجاور، پردازد.

در قسمت محتوای وصیت‌نامه‌ها، تلاش می‌شود که مضامین دینی، سیاسی و اجتماعی و اهداف طرح آن در وصیت‌نامه، استخراج شده و مورد تحلیل واقع گردد. در این راستا پرسش‌هایی مطرح شده و فرضیه‌هایی هم عنوان گردیده است که سعی شده است به هر کدام از این سؤالات در هر فصلی بر اساس نتیجه‌ی تحقیقات، پاسخ داده شود.

در این تحقیق سعی شده است بیشتر به وصایایی پرداخته شود که جنبه‌ی سیاسی دارند و مسایل سیاسی این دوره در آن‌ها مطرح گردیده است.

۲-۱- پرسش‌های تحقیق

در ابتدای رساله پرسش‌هایی در رابطه با عنوان تحقیق مطرح گردیده، که به شرح زیر است:

- وصیت‌نامه‌نویسی در اسلام از چه زمانی رواج پیدا کرد؟

- محتوای وصیت‌نامه‌ها در ادوار گوناگون (عصر پیامبر، دوره‌ی خلفای راشدین و دوره‌ی اموی)

چگونه بوده است؟

- اسلوب و نگارش وصیت‌نامه‌ها در این دوران چگونه بوده است؟

- مخاطبان وصایا، غالباً از چه کسانی بودند و نحوه‌ی عمل به وصایا چگونه بوده است؟

۱-۳- فرضیه‌ها

- به نظر می‌رسد وصیت‌نامه‌نویسی در اسلام تحت تأثیر ملل مجاور به ویژه ایرانیان بوده است.

- با توجه به متن وصیت‌نامه‌ها، به نظر می‌رسد وصیت‌نامه‌ها در مضامین اخلاقی، اجتماعی،

اقتصادی و سیاسی نگاشته می‌شد.

- احتمالاً سبک و مضامین وصایا در دوره‌های گوناگون متفاوت بود و تحولات سیاسی در اسلوب

نگارشی وصایا تأثیر داشت.

- به نظر می‌رسد وصیت‌نامه‌های سیاسی، غالباً در میان بزرگان جامعه رواج داشت و مخاطبان آن

ها اغلب کسانی بودند که اداره‌ی امور به عهده‌ی ایشان بود؛ اما ظاهراً عمل به وصایا چندان مورد توجه

نبوده است.

۱-۴- بررسی منابع

وصیت‌نامه‌های دوره‌ی اموی و قبل از آن، در کتب تاریخ، از جمله تواریخ عمومی (تواریخ عمومی

شامل کتاب‌هایی است که بیشتر به مسایل سیاسی دوره‌های تاریخی پرداخته است. بنابراین با بررسی

تواریخ عمومی که به دوره‌ی مورد بحث مربوط می‌شود، می‌توان علاوه بر دستیابی به اوضاع سیاسی، با

جستجو در لابلای مطالب سیاسی، به وصایایی از بزرگان و خلفای این دوره‌ها نیز دست یافت. کتب انساب، تراجم، تکنگاری‌ها و بخصوص در کتب ادب، به صورت پراکنده موجود است که با جستجو در لابلای این کتاب‌ها و متون عربی می‌توان به این وصایا دست یافت. در اینجا، به معرفی و بررسی بعضی از این منابع که در واقع همه از نوع منابع دست اول به شمار می‌آیند، می‌پردازیم.

• السیره النبویه

کتاب «السیره النبویه» تألیف عبدالملک بن هشام معافری (م ۲۱۸ه.ق) که به سیره‌ی ابن‌هشام شهرت یافته است، یکی از دو منبعی است که در سیره و مغازی پیامبر گرامی اسلام از اعتبار و شهرت زیادی برخوردار است. در بخشهایی از این کتاب، سخنان حکمت‌آمیز و وصایای پیامبر (ص) به صحابه آمده است.

• الطبقات الکبری

کتاب «الطبقات الکبری» تألیف محمد بن سعد (م ۲۳۰ه.ق) از قدیمی‌ترین آثار در زمینه‌ی طبقات و مشتمل بر تاریخ دو قرن نخست اسلامی است؛ این کتاب، آگاهی‌های جامع و گسترده‌ای درباره‌ی صحابه، تابعین و عالمان تا زمان مؤلف را ارائه می‌نماید. در این کتاب، وصایایی از دوره‌ی مورد بحث را می‌توان یافت.

• المعمرن و الوصایا

ابو حاتم سجستانی (م ۲۴۸ه.ق) دو کتاب مجزا به نام‌های «کتاب‌المعمرین» و «کتاب‌الوصایا» را در کتاب واحدی با عنوان «المعمرن و الوصایا» جمع کرده است؛ در این کتاب وصایایی را از دوره‌ی جاهلی، صدر اسلام و دوره‌ی اموی گردآوری نموده است. وی در بخش اول کتاب، به معرفی ریش سفیدان، خطیبان و بزرگانی از دوره‌ی جاهلی، صدر اسلام و اموی می‌پردازد و در بخش دوم کتاب

فقط وصایایی را از این افراد می‌آورد. مؤلف در این کتاب، تنها به جمع‌آوری بعضی از وصایای مهم این دوره‌ها پرداخته است و هیچ یک از این وصایا را چه از نظر نگارشی و چه از نظر محتوایی بررسی نکرده است.

• البیان والتبیین

موضوعات تألیفات جاحظ (م ۲۵۵ ه.ق) بسیار متنوع است، ادبیات، ادبیات عامه، کلام، سیاست و بعضی شاخه‌های علوم طبیعی. اما آنچه کتاب‌های او را ممتاز می‌سازد، شیوهی ادبی بارز وی در نگارش، اطلاع او از زندگی اجتماعی مردم و شناخت سرشت و اخلاقشان است.

«البیان والتبیین»، یکی از مهم‌ترین کتابهای اوست. ابن خلدون (م ۸۰۸ ه.ق) آن را یکی از چهار کتاب اصول فن ادب و از ارکان آن معرفی کرده است. جاحظ در این کتاب اصناف بیان و غرر احادیث و خطبه‌های ناب را یاد آور شده است.

البته جاحظ، در این اثر به ارائه‌ی گزیده‌های ادبی، از خطبه، نامه، حدیث و شعر اکتفا نمی‌کند، بلکه به اساس علم بیان و فلسفه‌ی لغت نیز می‌پردازد. مراد جاحظ از «بیان» دلالت بر معنا و از «تبیین» ایضاح می‌باشد. جاحظ با گنجاندن مطالب مختلف و متنوع سعی کرده که خواننده دچار ملال و خستگی نشود و با شوق و علاقه کتاب را مطالعه نماید.

جاحظ در جلد دوم این کتاب، وصایایی از خلفای راشدین را آورده است. و نیز در جلد سوم، بخشی را تحت عنوان «خطب و وصایا» دارد که در آن وصیت معاویه و وصیت بعضی از ملوک را آورده است.

• عیون الأخبار

«عیون الاخبار» در زمره‌ی کتب ادبی ابن قتیبه دینوری (م ۲۷۶ه.ق) قرار دارد و از ده بخش تشکیل شده که عبارتند از: کتاب السلطان، کتاب الحرب، کتاب السؤدد، کتاب الطبائع و الاخلاق المذمومة ، کتاب العلم و البیان، کتاب الزهد ، کتاب الاخوان ، کتاب الحوائج ، کتاب الطعام و کتاب النساء.

کتاب حاوی ابیاتی است که هماهنگ با اخبار وارده در آن گنجانده شده است. این کتاب، از شخصیت علمی و ادبی و ذوق فراوان مؤلف خبر می‌دهد، چنان‌که مرجع ارزشمندی در موضوع اخبار و ادب به شمار می‌رود. در جلد دوم، در بخش کتاب العلم، بخشی تحت عنوان «وصایای معلمین» دارد که وصایای خلفایی چون عبدالملک به مؤدب پسرش آمده است. در جلد چهارم نیز، در بخش کتاب- النساء بخشی به نام «وصایا الأولیاء لنساء عند الهداء» دارد.

این کتاب در بیروت، توسط دارالکتب العلمیه ، در سال ۱۴۱۸ ه.ق به چاپ رسیده است.

• أنساب الأشراف

«أنساب الأشراف»، عنوان اثری است که توسط احمد بن یحیی بلاذری (م ۲۷۹ه.ق) تألیف گردیده است. این کتاب که می‌توان آن را بزرگ‌ترین اثر تاریخی بر جای مانده از سده‌ی سوم ه.ق دانست، به رغم نامش تنها یک نسب نامه نیست، بلکه موضوع نسب شناسی در برابر اطلاعات گران‌بهای تاریخی و جنبه‌ی تاریخ‌نگاری آن، حجم اندکی را شامل می‌شود.

در لابلای کتاب أنساب الأشراف می‌توان به وصیت‌نامه‌هایی از دوره‌ی اموی دست یافت. در جلد دوم بخشی از وصیت‌نامه‌ی حضرت علی (ع) را می‌توان دید؛ در جلد پنجم وصیت زیاد بن ابی سفیان را آورده است، و در جلد هفتم از این کتاب، وصایای زیادی از خلفای اموی، مانند: معاویه و عبدالملک بن مروان،

به چشم می‌خورد. در جلد دهم نیز وصیت‌نامه‌ی ابوبکر را به هنگام جانشینی عمر و نیز وصایای وی به امرای سپاه همچون: یزیدبن ابی‌سفیان، عمروبن‌عاص و خالدبن‌ولید، هنگام لشکرکشی آورده است.

• الفتح

کتاب «الفتح» تألیف ابن‌اعثم کوفی (م ۳۱۴ه.ق) مورخ سده‌ی چهارم هجری، از معتبرترین متون تاریخ اسلام است که از خلافت ابوبکر تا خلافت معتصم را در بر دارد و در باره‌ی خلفای نخست مطالب جامعی دارد. در جای جای این کتاب می‌توان به وصایایی از دوره‌ی خلفای راشدین و اموی دست یافت.

• العقد الفرید

«العقد الفرید» مؤلف آن، ابن‌عبدربه‌اندلسی (م ۳۲۸ه.ق)، به تقلید از «عیون‌الأخبار» ابن‌قتیبه نگارش یافته و مندرجات، ترتیب و عناوین ابواب آن آشکارا تحت تأثیر این کتاب است. نگاهی به عناوین بخش‌های «العقد الفرید» می‌تواند برآوردی از محتوای ادبی آن به دست دهد و معلوم دارد که ابن‌عبدربه، در این اثر خویش، به کدام یک از زمینه‌های ادب پرداخته و کدام یک را فرو گذاشته است. با جستجو و تفحص در این کتاب می‌توان به وصایایی از خلفای راشدین و خلفای اموی دست یافت. همچنین، بخشی به نام «وصایا‌امراء‌جیوش» دارد که در آن وصیت‌های خلفای اموی، خطاب به امیران سپاه، به هنگام لشکرکشی‌ها آمده است.

• الأغانی

بهترین راه برای دستیابی به وصایای دوره‌های مورد بحث مراجعه به کتب ادب است. این کتاب‌ها متون ادبی را شامل می‌شود؛ از آنجا که وصایا نیز جزو متون ادبی هستند، می‌توان در این کتاب‌ها آن‌ها را جستجو کرد.

کتاب «الأغانی» که مؤلف آن ابوالفرج اصفهانی (م ۳۵۶ ه.ق) است، شامل برگزیده‌ی آوازه‌ها و دائرةالمعارف شعر و ادب، قصه‌ها، اساطیر و موسیقی عرب در عصر جاهلی، اموی و صدر عصر عباسی تا آخر قرن سوم هجری است؛ مؤلف، هر آوازی را با شرح حال شاعر، خواننده، نوازنده، آهنگ‌ساز و تفصیل لحن آن ثبت کرده و وزن عروضی، مشکلات لغوی، مناسبات تاریخی و حکایات مربوط به آن را در ذیل هر آواز بیان نموده است. تاریخ شروع تألیف الأغانی معلوم نیست و در ثبت روایات نظم طبقاتی و تاریخی و الفبایی رعایت نشده است. الأغانی سند اصالت موسیقی ایرانی در فرهنگ عربی و بزرگترین و مشروح‌ترین مجموعه ادبی و بیانگر اوضاع اجتماعی و فرهنگی و زندگی درباری، شهری و صحرائی و نیز وضع لباس، خوراک، خلیات و آداب و عادات عرب است. نثر کتاب روان و فصیح است و از منابع موثق و مهم متون عربی به شمار می‌رود. در این کتاب، می‌توان به بسیاری از وصایای دوره‌ی مورد بحث دست یافت.

• زهرالآداب و ثمرالآلباب

اواخر قرن چهارم و اوائل قرن پنجم هجری از جهت ادبی، دوره‌ای خاص به شمار می‌آید و این ویژگی‌ها در نگارش اثری چون «زهرالآداب» به خوبی مؤثر افتاده است. ویژگی مهم این دوران، این است که نویسندگان این عصر، توصیف‌گران بسیار ماهری هستند که هر آنچه را به چشم دیده و یا به خاطر گذرانیده‌اند، به بهترین بیان توصیف می‌نمایند. مؤلف این اثر ابراهیم بن علی قیروانی (م. ۴۵۳ ه.ق) است. وی در کتاب خود، توجه ویژه‌ای به کلام صحابه و تابعین دارد و اخبار ایشان را نقل کرده و آثارشان را مدون ساخته است. بسیاری از آداب اجتماعی، در این کتاب جمع‌آوری شده است.

جلد چهارم این کتاب، بخشی با عنوان وصایای حکما دارد، و نیز بخشی با عنوان «عظمت و وصایا» است که در آن وصایای حکما را به صورت مختصر آورده است.

• التذکرۃ الحمدونیۃ

کتاب «تذکرۃ الحمدونیۃ»، مؤلف آن محمد بن حسن بن حمدون (م ۵۶۲ ه.ق)، در واقع مجموعه‌ای است که علاوه بر نکته‌های فراوان و گوناگون ادبی، نمونه‌های متعددی از عهدنامه‌ها، بیعت‌نامه‌ها، مقامه‌ها، محاضرات، فرمان‌ها و امثال آن‌ها که بایستی توسط کاتبان، به نام خلفا و وزرا تدوین می‌شد، فراهم آمده است. قلقشندی نمونه‌های متعددی - حتی نامه‌ی امام علی (ع) به مالک اشتر - را از همان کتاب نقل کرده است. این کتاب مشتمل بر فنونی است که مؤلف، به خوبی آن‌ها را جمع آوری نموده است. ابن خلکان درباره این کتاب می‌نویسد:

«از بهترین مجموعه‌هایی است که در بردارنده ی تاریخ، ادب، نوادر و اشعار است و هیچ کس از متأخرین مانند این مجموعه را گرد نیاورده و این کتاب بسیار مشهور و متداول بین مردم است.»

هدف مؤلف از تألیف تذکره، ارائه‌ی امثال، حکم، حکایات، اخبار و نوادری است که شاید مردم از آن بهره‌مند شده و از حکایات آن عبرت بگیرند و ادب و فرهنگ بیاموزند.

ابن حمدون کتابش را به ابوابی پنجاه‌گانه که هر باب مشتمل بر فصولی است، تبویب نموده است. تذکره‌ها معمولاً فاقد تبویب و فصل‌بندی هستند؛ در عین حال ابن حمدون «تذکره» را تبویب نموده و برای هر باب، فصولی مقرر کرده است. این نحوه‌ی تنظیم، به تذکره، مقام کتاب‌های ادبی را بخشیده است. کتاب‌هایی چون: عیون الأخبار، عقدالفرید، نثرالدر و... که همگی به فصل‌هایی تقسیم شده‌اند. میل شیعی ابن حمدون در نحوه‌ی ترتیب ابواب ابتدائی کتاب، به روشنی مشهود است. وی پس از شروع با قرآن کریم و حدیث نبوی (ص) کلام امام علی (ع) و عترت پیامبر (ص) را بر کلام سایر صحابه و تابعین مقدم می‌دارد. «تذکره» با مواعظ و آداب آغاز و با ادعیه پایان می‌یابد.

نویسنده، باب پانزدهم کتاب خویش را به «عهد و وصایا» اختصاص داده است. وی ابتدا آیاتی را که درباره‌ی وصیت است، آورده و سپس وصیت را به دو نوع تقسیم نموده است. پس از آن وصیت پیامبر

(ص) به ابوذرعفاری، یکی از صحابه را آورده است. در ادامه وصایایی از خلفای راشدین و خلفای اموی را بیان نموده و نیز وصایایی از خطیبان و ریش سفیدان دوره‌ی جاهلیت را آورده است.

● لباب الآداب

«لباب الآداب» که یکی از آثار اسامه بن منقذ (م ۵۸۴ ه.ق) است، نمونه‌ی روشنی از نوع کتاب‌های ادب است که بدون نظم و ترتیب خاصی به فصل‌ها و باب‌های متعددی در موضوعات مختلف تقسیم شده است. اسامه، کتاب لباب الآداب را به هفت باب تقسیم کرده که باب اول آن باب «الوصایا» مربوط به وصیت‌نامه‌هاست. مؤلف در آغاز هر باب یا فصل، نخست به آیاتی از قرآن کریم و احادیث نبوی استناد کرده و سپس به نقل حکایات و اشعاری درباره هر موضوع پرداخته است. بخش پایانی کتاب به سخنان و کلمات قصار حکیمان و بزرگانی چون ارسطو، افلاطون و فیثاغورس اختصاص یافته است. این کتاب، حکایاتی درباره پادشاهان ایران چون انوشیروان، اردشیر، بهرام گور و خسرو پرویز و نیز امپراتوران روم و حکام یمن را نیز در بر دارد.

در ابتدای باب «الوصایا» نویسنده، وصایا را به دو نوع تقسیم کرده و سپس با آوردن آیات و احادیث، به شرح آن‌ها پرداخته است. پس از آن، بخش‌هایی از وصایای پیامبر (ص) به صحابه‌ی خویش و همچنین وصایایی از خلفای راشدین را آورده و نیز بخش‌هایی از وصایا و نصایح پادشاهان ایرانی همچون انوشیروان و اردشیر را بیان نموده است. وی همچنین از وصایای خلفای اموی، مانند عبدالملک بن مروان نیز در کتابش یاد کرده است.

● نثرالدر

نثرالدر که مولف آن وزیر ادیب ابوسعدمنصور بن حسین‌الآبی است، حاوی بسیاری از نثرهای ادبی، اخبار تاریخی، تراجم‌احوال، خطب، رسایل و امثال و حکم، در دوره‌های مختلف تاریخ اسلام است. جلد

دوم آن مشتمل بر سخنان خلفای راشدین، به جز کلام حضرت علی (ع) است. مؤلف در این کتاب، سخنان بعضی از خلفای اموی را نیز آورده است.

● جواهر الأدب فی أدبیات و إنشاء لغة العرب

این کتاب توسط احمد هاشمی تألیف گردیده و مؤلف آن را به فصل‌هایی تقسیم نموده است. در فصل یازدهم این کتاب با عنوان «فی رسایل الوصایا والشفاعات» برخی از وصیت‌های علی (ع) را آورده است.

این کتاب در سال ۱۳۴۱ ه.ق/۱۹۲۳ م در مصر به چاپ رسیده است.

● نهاییة الأرب فی فنون الأرب

کتاب شهاب‌الدین نویری (م ۷۳۳ ه.ق) با عنوان «نهاییة الأرب فی فنون الأدب» فرهنگ‌نامه یا دائرةالمعارفی است، جامع که از تمامی علوم و معارف اسلامی و فرهنگ عصر خویش و از صدر اول تا عصر تألیف سخن می‌گوید.

تاریخ، ادبیات، فرهنگ‌شناسی، مردم‌شناسی و... آن قدر این دانشنامه را آکنده کرده است که وجود آن را برای پژوهشگران تاریخ علم، مرجعی گریز ناپذیر می‌سازد.

این مجموعه‌ی عظیم، در بیش از ۳۰ جلد تنظیم گشته و دانش‌های گوناگون را به تفصیل برگزار کرده است که تنها چند جلد آن مرجعی پربار برای تحقیقات ادبی و بلاغی است.

در جلد ۶ این کتاب، باب چهارم بخشی از آن مربوط به وصایای پادشاهان ایرانی است. در ادامه، نامه‌ی امام علی (ع) به مالک اشتر هنگامی که فرمانروای مصر است، آمده است. نویسنده در همین جلد، بخشی تحت عنوان «وصایای ملوک» و نیز بخشی به نام «عهود و وصایای وزرا» دارد.